

O‘ZBEK TILINING IZOHLI LUG‘ATLARIDA KO‘P MA’NOLI SO‘ZLAR TALQINI

B.N. Sulaymonov (PhD), Qarshi davlat universiteti
A.M. Akbarov, magistrant, Qarshi davlat universiteti

ANNOTATION

The explanatory dictionaries of the Uzbek language are given information about the interpretation of multi-meaning words, their meanings, and their differences.

Keywords: many meanings, semema, illustration, dictionary, bilingual dictionary, lexeme, figurative meaning.

АННОТАЦИЯ

В толковых словарях узбекского языка приводятся сведения о толковании многозначных слов и их различиях в значении.

Ключевые слова: множественное число, семема, иллюстрация, словарь, лексема, переносное значение.

ANNOTATSIYA

O‘zbek tilining izohli lug‘atlarida ko‘p ma’noli so‘zlar talqini, ularning ma’nolari, bir- biridan farqlari haqida ma’lumotlar keltirilgan

Kalit so‘zlar: ko‘p ma’no, semema, illyustratsiya, lug‘at, ikki tilli lug‘at, leksema, ko‘chma ma’no.

Tilning boyligi uning leksik sathini tashkil etgan so‘zlarning miqdori bilangina emas, ularning ma’no nozikliklari, semantik imkoniyati, shu so‘zlar yordamida vujudga kelgan badiiy tasviriy vositalar – frazeologik birikma, parafraza, idioma va boshqa birliklar bilan ham o‘lchanadi. Shu bois muayyan xorijiy til bo‘yicha nutqiy kompetentlikka ega bo‘lish uchun shu tilning leksik birliklari yoki grammatik qonuniyatlarini o‘zlashtirishning o‘zigina yetarli emas, buning uchun tilning semantik imkoniyatlari, so‘zlarning paradigmatic va sintagmatic munosabatlari haqida ham tasavvurga ega bo‘lish talab etiladi. Nutqiy faoliyatda leksik birlik – so‘z boshqa til birliklariga qaraganda muhim rol o‘ynaydi.

Nafaqat ikki tilli lug‘at, balki bir tilli izohli lug‘atlarda ham, odatda, hosila ma’noning lisoniylashgan ko‘rinishlari talqin qilinadi. Masalan, “O‘zbek tilining izohli lug‘atida” *urmoq* fe’lining 19ta, *tortmoq* fe’lining 21ta, *tutmoq* fe’lining 18ta, *tushmoq* fe’lining 24ta ma’nosi izohlanadi. Hosila ma’nolar umumlashib yoki qo‘llanish doirasi

kengayishi, ixtisoslashishi natijasida ko'chma ma'nolar alohida-alohida sememalar sifatida rivojlanadi. Lug'atda ushbu ma'nolarning barchasi mustaqil semema sifatida kira olmaydi. Bu sememalarning ko'pchiligi muayyan sememaning nutqiy ko'rinishlari (variantlaridir). Ammo ayni vaqtda ayni sememalarning ichida alohida, mustaqil hisoblanish mumkin bo'lgan sememalar ham mavjud. Demak, nutqiy hosilalardan – so'zlardan leksemalar rivojlangani kabi nutqiy ko'chma ma'nolarda sememalar ham rivojlanishi mumkin [1:128]. Masalan:

TUTMOQ

1 Qo'l bilan ushlamoq, ushlab turmoq; tutinmoq. Bir qo'lda kitob, bir qo'lda guldasta tutib turmoq.

2 Ovlab, quvib, izidan borib va sh. k. yo'llar bilan ushlamoq, ushlab olmoq, qo'lga tushirmoq. Baliq tutmoq.

3 Biror narsani iltifotan kimsaga taklif qilmoq, uzatmoq; foydalanish uchun to'g'rilamoq, bermoq. Mehmonlarga sochiq tutmoq.

4 Qo'lidagi (o'zidagi) biror narsani boshqa narsaga to'g'rilamoq, ro'baro' holga olmoq. Xatni chiroq yorug'iga tutib o'qimoq.

5 Ko'chma yo'q bo'lish, ketish va sh.k. dan saqlab turmoq. Hokimiyatni tutib turmoq.

6 Biror holat, vaziyatda saqlamoq, asramoq. Saidbobo negadir tili uchida turgan gapni yutib, cup tutdi.

7 Ko'chma biror narsadan o'zini tiymoq yoki biror narsani, voqeani yuz berishdan to'xtatmoq, bosmoq, ushlamoq. U ko'zlariga to'lgan tomchilarni bazo'r tutib javob berdi. O'zini baland tutmoq. Ertalab yana qonli urushlar boshlandi. Ammo xalq endi o'zini ancha tutib qolgan edi.

8 Ko'chma idora qilmoq, boshqarmoq. Ro'zg'or tutmoq.

9 Ko'chma o'z qo'li ostidagi, izmidagi, qaramog'idagi kimsalarga qandaydir munosabatda, muomalada bo'lmoq. Bolani bo'sh tutish yaramaydi.

10 Biror tarzda ishlatmoq, foydalanmoq, qo'llamoq. Idish-tovoqni, ko'rpa-yostiqli toza tutmoq.

11 Parvarish qilmoq, boqmoq (pilla qurtini). Men, beshovlaring qurt tutinglar, beshta odam bo'shasin, demoqchi emasman.

12 Ishlatish, foydalanish uchun o'z ixtiyorida, qaramog'ida olib turmoq, saqlamoq. Qani iloji bo'lsa, bitta odam tutmasdan, butun ishni o'zim eplay olsam.

13 Pardalash, to'sish, qoplash va sh.k. maqsadlar uchun o'rnatmoq, bog'lab, ilib yoki osib qo'ymoq. Pashshaxona tutmoq.

14 Ko'payib, tarqalib, yoyilib va sh. k. yo'llar bilan ma'lum joyni egallamoq, qoplab olmoq, bosmoq. Samovarning bug'i uyni tutib ketdi.

15 Qo‘zimoq, qo‘zib qolmoq, huruj qilmoq (odatda, inson tabiatida bo‘ladigan turli xislatlar haqida). Otaning tantiligi tutib ketdi. Uning jazavasi tutdi.

16 Amal olmoq, o‘smoq, rivojlanmoq (yangi ko‘chat yoki payvand haqida). Onda-sonda ko‘chatlar o‘tqazilgan ekan-u, ko‘pi tutmapti.

17 Yordamchi fe‘l sifatida bog‘lovchi vazifasida qo‘llanadi; hisoblamoq. Parvozig shaylanib nochor nam urgan Yarador burgutga mymmangiz oson.

18 Ba‘zi so‘zlar bilan qo‘llanganda, shu narsa evaziga biror narsaga duchor bo‘lmoq, uning haqidani qutula olmaslik ma‘nosini bildiradi. Mening begunoh qonim tutadi hammangni! [2:606]

Ko‘rinib turibdiki, sanalgan 18ta ma‘nodan faqat 5-, 7-, 8-, 9-ma‘nolar ko‘chma pometasi bilan berilgan. Ko‘p ma‘noli so‘z matnda faqat bitta semasi bilan nutqiy voqelanadi. Lug‘atda esa har bir ma‘noni izohlash uchun alohida illyustratsiya – qurshov keltiriladi. Shuningdek, muayyan leksema turli usullarda ko‘chma ma‘no hosil qilishi mumkin. Lug‘atlarda hosila ma‘nolar talqin etilganda ko‘chma pometasi bilan beriladi, qaysi yo‘l bilan hosil bo‘lishiga diqqat qartilmaydi. Masalan,

DASTURXON 1 – O‘rtaga yozib, ustiga ovqat qo‘yiladigan maxsus mato, ro‘zg‘or buyumi [3:680]. Ushbu ma‘no dasturxon leksemasining atash semasi hisoblanib, quyidagi matnda o‘z ma‘nosi bilan voqelangan: Qaymoqqa qorilgan nonlar bilan to‘la dasturxon yozib, achchiq choyni quya boshladi. Oybek, Tanlangan asarlar;

Lug‘atda leksemaning 2 Oziq-ovqat, noz-ne‘mat. Dasturxonga qarang. To‘kin dasturxon; 3 Turmush tarzi, ijtimoiy holati. Dasturxonga boqqan do‘st emas. 4 Ovqatlanish uchun kirishmoq. Bu orada Hamza ham hujrasidan chiqib, dasturxonga o‘tirdi. K.Yashin, Hamza. 5 Ovqatlanishga da‘vat. Qani, dasturxonga qarang. K.Yashin, Hamza. 6 Ziyofat, gap-gashtak. Jamoamizning barchasi ham hozir bo‘lib, dasturxon yer erdik. A.Qodiriy, G‘irvonlik Mallavoy. 7 Ichidagi dardini, muammolarini hammaga oshkor qilmoq, yoymoq. Biror gapni har qayerlarda har kimlarga gapirib, ovoza qilib yurmoq. Siz kimga yaxshi ko‘rinmoqchi edingiz, yolg‘on gapni dasturxon qilib yuribsiz? P.Qodirov, Qadrim. Choyni ichib, piyolaning chetini kafti bilan artarkan, yuragidagi dardini dasturxon qilishga kirishdi. “Yoshlik”. 8 Yaxshilikni bilmaslik, nonko‘rlik. Nonini yeb, dasturxoniga oyoq artdi. 9 Mamlakat, jamiyat boyligi, rizq-ro‘zi. Sendaqa paytimizda biz, nainki mashoq, og‘zimizdagi nonimizni ham el dasturxoniga qo‘yganmiz. O.Yoqubov, Er boshiga ish tushsa – kabi turli ifoda yoki vazifa semalarining voqelanishi ham illyustrativ asoslar bilan tushuntiriladi.

Ushbu ma‘nolardan 2-(Dasturxonga qarang), 3-(Dasturxonga boqqan do‘st emas), 4-(...hujrasidan chiqib, dasturxonga o‘tirdi), 5-(Qani, dasturxonga qarang), 6-(Jamoamizning barchasi ham hozir bo‘lib, dasturxon yer erdik) ma‘nolar metonimiya, 7-(...yolg‘on gapni dasturxon qilib yuribsiz), 8-(Nonini yeb, dasturxoniga oyoq artdi),

9-(...og‘zimizdagi nonimizni ham el dasturxoniga qo‘yganmiz) ma’nolar metafora asosida hosil bo‘lgan.

Demak, ko‘p semali leksema o‘zining har bir semasi bilan turlicha leksemalar bilan o‘xshashlik va qo‘shnichilik munosabatlariga kirishadi. Uning umumiste’moldagi va ixtisoslashgan ma’nolari – jamiyat a’zolarining barchasi uchun tushunarli bo‘lgan ma’nolari lug‘atlarda izohlanadi. Ikki tilli o‘quv lug‘atlarida ko‘p ma’noli so‘zlarni leksikografik semantizatsiyalashda ularning, asosan, hozirgi o‘zbek yoki ingliz adabiy tilida keng qo‘llanadigan ma’nolari beriladi. Izoh tipidagi lug‘atlardan farqlanib, mazkur lug‘atlarda quyidagi lisoniylashmagan nutqiy ko‘chma ma’nolarga izoh berish talab etilmaydi:

1) ijodkorlar tomonidan poetik maqsadda qo‘llangan, adabiy tilda uchramaydigan nutqiy ma’nolar;

2) ayrim ilmiy asarlarda vaziyat taqozosiga ko‘ra shartli ravishda ishlatilgan ko‘chma ma’nolar;

3) qo‘llanishi chegaralangan terminologik ma’nolar;

4) tor doirada ishlatiladigan dialektal ma’nolar;

5) tarixiy yoki ijtimoiy, siyosiy eskirgan, arxaik ma’nolar;

6) faqat so‘zlashuv nutqida uchraydigan yoki ijtimoiy chegaralangan jargon, sleng, vulgarizm, varvarizm sifatida qo‘llanadigan ma’nolar.

Har qanday so‘z dastlab bir ma’noli bo‘ladi. Leksik ma’no tarixiy taraqqiyotda bo‘lib, davr nuqtai nazaridan o‘zgarib – torayib, kengayib boradi. Zamonaviy leksikografiyaning eng muhim muammolardan biri – turli tillarga xos leksik-semantik imkoniyatlarni sinxron aspektida qiyosiy tadqiq etishdir. Bu ko‘p ma’noli so‘zlar leksikografik talqiniga diaxron emas, sinxron aspektida yondashishni taqozo etadi. Hatto XI asrning buyuk leksikografi M.Koshg‘ariy ham lug‘at so‘zligini tartiblashda avvalo “turmushda qo‘llanadigan va qo‘llanilmaydigan” so‘zlarni tanlab olgan. Lug‘at tuzilgan davrda har ikki xalq tilida iste’molda bo‘lgan so‘zlarnigina so‘zlikka kiritgan. Iste’moldan chiqqan, eskirgan so‘zlarni qoldirganini muallif ta’kidlab o‘tgan: “Tushunilishi oson bo‘lsin uchun asarda arabcha istilo (termin)larni qo‘lladim. Kitobni tuzish oldida Xalil ibni Ahmadning “Kitobul ayn” asarida tutgan tartibini qo‘llash, iste’moldan chiqqan so‘zlarni ham bera borish fikri menda tug‘ilgan edi. Bu tartib arab tili bilan ikki uloqchi ot singari teng poyga qilib o‘zib borayotgan turk tilini to‘liqroq yoritish jihatidan ham yaxshi edi. Lekin men o‘quvchilarning foydalanish masalasiga asoslandim. Men iste’moldagi so‘zlarnigina berdim, iste’moldan chiqqanlarini tashladim. Ten tutgan tartib to‘g‘riroqdir” [4:250].

Polisemantik so‘zning muayyan davrda faol bo‘lgan ma’nosi davrlar o‘tishi bilan istemoldan chiqishi yoki kuchsizlanishi mumkin. Masalan, “Devonu lug‘otit turk”da: **јѣґач** – daraxt. **Ўзүм јѣґачі** – uzum daraxti. **Јаґақ јѣґачі** – yong‘oq daraxti

[5:234]tarzida talqin qilinadi. M.Koshg'ariy yashagan davrda yog'och daraxt, uzunlik o'lchovi, o'tin ma'nolarini anglatgan. Ba'zi birikmalarda og'och tarzida qo'llangan: Beshog'och (Beshyog'och). Ayni paytda bu so'z ustun, xoda, novda ma'nolarida qo'llanadi.

Alohida ta'kid berish kerakki, o'quv lug'ati, xoh u tarjima lug'ati bo'lsin, hoh izohli lug'at, so'z ma'nosining semantik taraqqiyotini yoritishni maqsad qilib qo'ymaydi. Bu katta lug'atlar, akademik lug'atlarning vazifasi. Hatto ayni paytda iste'molda bo'lgan leksemaning ko'chma ma'nolari eskirgan bo'lsa ham, o'quv lug'atlarda ushbu ma'noga izoh berish shart emas. Masalan, samovar yaqin davrlarga qadar til iste'molchilari ongida choyxonaga aloqador narsa-buyum nomi sifatida yashagan. Choyxona va samovar assotsiativ birliklar hisoblangan va biri aytilganda ikkinchisi tushunilgan: Ertalabdan samovar odamlar bilan gavjum. Ammo bugungi kunda samovarlilar o'rnini yangi texnologiyalarga bo'shatib berdi va samovar so'zi ham arxaizmga aylandi. Samovar leksemasi lug'at so'zligidan joy olsa-da, uning metonimiya asosida hosil bo'lgan choyxona ma'nosini o'quv lug'atlarda izohlash shart emas.

Ko'p ma'noli so'z bir paytda o'z shakldoshiga ham ega bo'lishi mumkin. Ko'p ma'noli so'zlarni leksikografik talqin qilishda ayrim ko'p ma'noli so'zlarning shakldoshlari mavjud bo'lib, ularning aksariyatining ko'chma ma'nolarga ega bo'lishi. Ma'lumki, ko'p ma'nolilik, odatda, o'z qatlam so'zlarida kuzatiladi. Biroq muayyan tilga mansub ko'p ma'noli o'zlashma so'z boshqa tilga faqat bosh ma'nosi bilan emas, ko'chma ma'nolari bilan ham o'zlashishi mumkin. Shu bois so'zlarni tarjimada aks ettirish muammolari tilshunoslik, jumladan, o'zbek tilshunosligida ham allaqachonlar tilshunoslik kun tartibiga olib chiqilgan [6:32]. Muayyan tilda ko'chma ma'nolariga ega bo'lgan so'z ikkinchi tilga o'zlashganda faqat bosh ma'nosi bilan emas, odatda, ko'chma ma'nolari bilan ham o'zlashadi. Masalan, fors-tojikcha "dast" – qo'l so'zidan metonimiya asosida hosil bo'lgan dasta so'zining hozirgi o'zbek tilida barchasi fors tilidan o'zlashgan to'rtta shakldoshi mavjud:

DASTA I [f. دسته – sop; tutqich] tutqich.

DASTA II [f. دسته] Keli (o'g'ir)da narsa oqdashda (tuyishda) ishlatiladigan tutqichli asbob, kelisop.

DASTA III [f. دسته] shv. Chillak.

DASTA IV [f. دسته] – guruh; to'da; bog'lam, to'p.

Ushbu so'zlardan I va IV so'zning uchtadan beshtagacha ko'chma ma'nolari mavjud. Sop, tutqich ma'noli dasta so'zi "qo'l bilan ushlanadigan qismiga ega bo'lgan narsa-buyumning shu qismi nomi" ma'nosini ifodalaydi. Shu bilan birga u metafora yoki metonimiya asosida ko'chgan bir necha ifoda semalariga ham ega bo'lib, o'zbek tiliga u atash va ifoda semalari bilan birga o'zlashgan:

DASTA I [ф. دسته – sop; tutqich] **1** Turli asboblarning qo‘l bilan ushlanadigan qismi; sop. Bolta dastasi. Pichoq dastasi. Pichoq dastasini qattiq qisganidan, tirnog‘i kaftiga botib ketdi. “Yoshlik”. Dastasi bo‘lmasa, qilich ham kesmaydi. “Qanotli so‘zlar”. U kichkina.. ketmonini yerga qadab, dastasiga o‘tirdi. S.Siyoyev, Yorug‘lik. 2 Tutqich, tutqa, qabza. Eshikning dastasi. [Gulnor] Bir qo‘li bilan derazaning dastasini ushladi. Oybek, Tanlangan asarlar. Bekning chayir qo‘li begona chamadonning dastasini ushlaganicha tinchidi. A.Muxtor, Tug‘ilish. Chashkaning dastasidan tutib, qora choy ichsa, juda gashtli bo‘ladi. N.Aminov, Qahqaha. 3 Musiqa asbobining tor (ip, sim) tortilgan va qo‘l surib, parda bosiladigan qismi. Dutorning dastasi. [7:680]

Shuningdek, *dasta* so‘zi *dastro‘mol* – qo‘lro‘mol, *dastgoh* – inson qo‘li bilan boshqariladigan asbob-uskuna, *dastyor* – qo‘lidan ish keladigan bola, yordamchi, *dastak* – hasa, asos[8:83] kabi. Hatto tarkibida ma‘nodoshi bo‘lgan turg‘un birikmalarda o‘zaro almashinib variantlilikni yuzaga keltirgan: dastasini o‘zidan chiqarmoq / sopini o‘zidan chiqarmoq.

Xullas, xorijiy tilni o‘rganishda ko‘p ma‘noli so‘zlarning ko‘chma ma‘nolari va ularning muhimlik darajasini bilish, o‘rnida qo‘llash, kontekstual ma‘nolardan nutqda to‘g‘ri foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirishda ikki tilli lug‘atlarning roli muhim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ne‘matov H., Rasulov R. *O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 128 b. – B.76.
2. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati*. 4-jild. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 606 b. –B. 208-211.
3. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati*. 1-jild. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 680 b. –B. 574
4. Mahmud Koshg‘ariy. *Devonu lug‘otit turk. Turkiy so‘zlar devoni*. 3 jildlik. 1-jild. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: S.Mutallibov. – Toshkent: FAN, 1960. – 250 b. – B.45-46
5. Mahmud Koshg‘ariy. *Devonu lug‘otit turk. Turkiy so‘zlar devoni*. 3 jildlik. 3-jild. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: S.Mutallibov. – Toshkent: FAN, 1960. – 234 b. –B.15
6. Abdullayeva L. *Metaforalar va ularning tarjima qilinishi haqida ba‘zi mulohazalar // O‘zbek tili va adabiyoti*. – 1965. 1-son. –B.32
7. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati*. 1-jild. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 680 b. –B. 570
8. Rustamov. A. Karimov. Q. Umarov. Z. *Forscha-o‘zbekcha o‘quv lug‘ati*. T. O‘qituvchi. 1975. –83b.